

De Spaanse griep in 1918

Marc de Bruijn

‘De verschrikkelijke epidemie, die ook Heemstede bezocht’

In 1918 was de Spaanse griep verantwoordelijk voor de grootste menselijke catastrofe na de pestepidemie in de 14de eeuw. Nog nooit stierven zoveel mensen in een zo kort tijdsbestek. In enkele maanden oversteeg het aantal doden door het griepvirus het totale dodental van de hele Eerste Wereldoorlog. De Spaanse griep eiste meer dan 50 miljoen mensenlevens. Ook in Heemstede vielen er veel doden, vooral op Meer en Bosch.

Influenza (in de volksmond: griep) is een seizoensgebonden epidemische ziekte, die in gebieden met een gematigd klimaat tijdens de koudere maanden heerst. Bij mensen wordt griep veroorzaakt door de influenza type A- en B-virussen. Type A is het gevaarlijkst. Het virus verandert steeds en daarom worden jaarlijks nieuwe vaccins ontwikkeld, gebaseerd op het virus van het jaar ervoor. Soms, met onregelmatige

griep in 1968, met elk 1 miljoen slachtoffers. De Mexicaanse griep van 2009-2010 heerste ook wereldwijd, maar hier viel slechts een beperkt aantal doden. Bij de Spaanse griep van 1918 werd ongeveer 25 tot 30 procent van de wereldbevolking ziek (tot aan Azië, Afrika en de Pacific) en vielen er ruim 50 miljoen doden. In Nederland stierven meer dan 60.000 mensen, ongeveer 1 procent van de bevolking.

Slachtoffers wereldwijd van wereldoorlogen en pandemieën

Russische griep 1889-1890	1 miljoen
Eerste Wereldoorlog 1914-1918	10 miljoen militairen, 5 miljoen burgers
Spaanse griep 1918-1919	minstens 50 miljoen (schattingen tot 100 miljoen)
Tweede Wereldoorlog 1939-1945	50 tot 70 miljoen
Aziatische griep 1956-1957	1 miljoen
Aids, periode 1980-2016	35 miljoen
Mexicaanse griep 2009-2010	1 miljoen

tussenpozen, muteren virussen tot een sterk besmettelijke en schadelijke vorm die in staat is onze afweer te omzeilen. Dat leidt dan tot een wereldwijde uitbraak, een grieppandemie. Zo was er de Russische griep in 1889-1890, de Aziatische in 1956-1957 en de Hongkong

De enige pandemie die ook zoveel slachtoffers eiste is de pest (‘Zwarte Dood’) die in de 14e eeuw heerste in Azië, Europa en Afrika. Hieraan stierven ongeveer 50 miljoen mensen, in Europa tussen 1346 en 1351 25% tot 60% van de bevolking.

Spaans? Nee: Amerikaans

Virologen gaan ervan uit dat wat we nu de Spaanse griep noemen, is ontstaan in de Verenigde Staten, in de staat Kansas. Hier kregen in het voorjaar van 1918 jonge mannen in een opleidingskamp van het Amerikaanse leger ernstige griepachtige symptomen. Het ging om

▲ Griepslachtoffers in een noodhospitaal bij Fort Riley, Kansas, april 1918. De Spaanse griep is hier ontstaan.

500 soldaten in één week. Binnen een maand daalde het aantal patiënten echter en leek de griep verdwenen. Veel van deze soldaten werden vervolgens in april naar Europa gestuurd om daar te vechten in de oorlog. In Europa muteerde het griepvirus tot een dodelijke ziekte, die eerst soldaten besmette en later de burgerbevolking. Het grote aantal troepenbewegingen, de vele soldaten bij elkaar in kampen en hospitalen, de slechte hygiëne en de ondervoeding door de oorlog zorgden voor vele extra sterfgevallen. Bovendien werden vanwege het einde van de oorlog in november allerlei grote bijeenkomsten georganiseerd, wat zorgde voor extra besmettingen. En toen de vrede was gesloten en de legers werden gedemobiliseerd, besmetten ze in eigen land weer de bevolking.

Censuur

Tijdens de oorlog stond de pers in de meeste landen onder militaire censuur. Nieuws dat slecht was voor de

oorlogsvoering of de stemming op het thuisfront werd niet gepubliceerd. Dat gold dus ook voor het nieuws over een geheimzinnige dodelijke griep epidemie. Op 27 mei 1918 kwam persbureau Reuters met het nieuws dat de Spaanse koning Alfonso XIII leed aan een geheimzinnige ziekte, en met hem de leden van zijn kabinet en bijna een derde van alle Spanjaarden. Spanje was neutraal in die tijd en daarom kwam dit bericht wel in de krant. Dat gebeurde ook toen de ziekte oversloeg naar het eveneens neutrale Zwitserland, waar hij als eerste de *Spanische Krankheit*, de Spaanse ziekte, werd genoemd. Deze naam werd later overal overgenomen.

Twee golven

De Spaanse griep maakte vooral slachtoffers in de leeftijdsgroep 20 tot 40 jaar, bij meestal gezonde personen. Dit in tegenstelling tot de 'gewone' griep, waar juist slachtoffers vallen onder jonge kinderen, ouderen boven 65 jaar en mensen zonder sterk immuunsysteem of met een chronische aandoening.

De ziekteverschijnselen waren verschrikkelijk. De griep begon met hoge koorts, hoesten, spierpijn en keelpijn, gevolgd door extreme moeheid en flauwtes. De patiënten kregen donkere vlekken over heel het lichaam, de longen liepen vol met vocht, het gezicht werd blauw door zuurstofgebrek en uiteindelijk stikte de patiënt. Hele families kregen de griep en het kon gebeuren dat er dan maar enkelen overleefden.

De griep van 1918 kwam in twee golven. De eerste, vanaf april, verlamde grote aantallen soldaten. Offensieven van Duitse en Britse zijde werden uitgesteld of zelfs afgeblazen omdat er te veel zieken waren. De geallieerden hadden het voordeel dat er voortdurend nieuwe, frisse Amerikaanse en Australische divisies naar het front kwamen. Bovendien was de voedselvoorziening aan Duitse zijde beroerd, waardoor het virus sneller vat kreeg op de uitgeputte en gedemotiveerde soldaten. Bij de eerste griepgolf waren er relatief veel zieken maar bleef het

aantal doden beperkt. Bij de tweede golf, vanaf september, werden veel meer mensen besmet en vielen veel meer doden.

De griep in Nederland...

De griep kwam vanuit Duitsland in juni ons land binnen. Zes weken later werd het een epidemie. De eerste scholen gingen dicht. Eind juli kondigden Gedeputeerde Staten in Drenthe een samscholingsverbod af. Overal waar mensen dicht bijeen waren, zoals in kazernes en medische inrichtingen, maakte de griep de meeste slachtoffers. De mobilisatie was nog steeds van kracht. Tijdens verlofperiodes keerden de mannen terug naar hun woonplaatsen en de griep reisde met hen mee. Daardoor werd het virus snel verspreid.

De medische stand wist niet goed wat men met deze zomergriep aan moest. De Amsterdamse arts A. Nor-

den schreef een brochure *De Spaansche ziekte (Spaansche griep)*. Hij sloot af met (in vet gedrukt) 'Reden tot ongerustheid is er in het geheel niet.' Volgens hem was het niet mogelijk om voorzorgsmaatregelen te nemen, anders dan te zorgen voor goede hygiëne, grote inspanningen te vermijden, vaak naar buiten te gaan en weg te blijven uit stoffige en bedompte ruimtes. Andere medici wezen erop dat de besmetting zo snel plaatsvond, dat het geen zin had om zieken te isoleren. De epidemie moest gewoon uitzielen.

Maar vanaf september kreeg de griep een kwaadaardig karakter en steeg het aantal sterfgevallen explosief. Er waren geen medicijnen.

Begrafenisondernemers draaiden overuren en er ontstond een tekort aan doodskisten. Ook waren er te weinig dokters en verpleegsters, vooral omdat velen van hen ook ziek werden en stierven. In de kranten werd kolom na kolom gevuld met overlijdensadvertenties. In Hoogeveen in Drenthe stierf tien procent van de bewoners aan de griep. In het westen van het land lag het percentage veel lager. De top aan sterfgevallen lag in oktober-november.

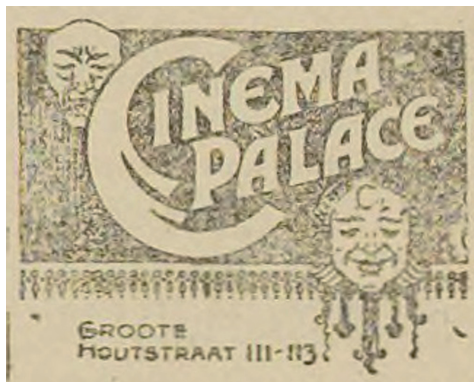
...in Zuid-Kennemerland...

De eerste griepgevallen in Haarlem werden half juli waargenomen in de Cavaleriekazerne, waar militairen waren gelegd die daarvoor een observatiedepot in Millingen hadden bewaakt en daar in contact waren gekomen met Duitsers. Vanaf medio september werd het een epidemie. Ziekenhuizen puilden uit, de tram reed minder, hele schoolklassen waren ziek, voetbalwedstrijden gingen niet door wegens gebrek aan spelers. Op 23 oktober werden in Haarlem en Bloemendaal alle gemeentescholen gesloten, eerst tot 4 november maar later tot 25 november. Eind oktober gingen ook de scholen in Overveen en Schoten dicht. Op 28 oktober waren er zoveel griepgevallen onder het technisch personeel van het Haarlems Dagblad, dat de krant met niet

▼ In juli tekende de Vlaamse tekenaar George van Raemdonck deze spotprent voor *De Amsterdammer*. Hij woonde toen als Belgisch vluchteling met zijn gezin in Heemstede op boerderij Oud-Bronstee, vlakbij de Blauwe Brug.

► *Cinema Palace* zette begin november 1918 onder z'n advertenties: 'Laat geen angst voor ziekte U beletten ons theater te bezoeken. De zaal is hoog en frisch en wordt goed geventileerd en wordt gedesinfecteerd door Peroliën-bespuiting.' *Peroline* was een schoonmaak- of ontsmettingsmiddel, misschien hetzelfde als pyrroline.

Laat geen angst voor ziekte U beletten ons theater te bezoeken. De zaal is hoog en frisch, wordt goed geventileerd en wordt steeds gedesinfecteerd door Peroliën-bespuiting.

meer dan vier pagina's kon verschijnen, waarvan een groot deel overlijdensadvertenties.

Op 18 oktober rapporteerde L.W. Havelaar, directeur van het Gemeentelijk Laboratorium in Haarlem, dat de meeste grieplijders tussen 21 en 40 jaar oud waren en vooral mannen, dat het besmettingsgevaar zeer groot was en dat er weinig kon worden gedaan om besmetting te voorkomen. 'Hoogstens zou men maatregelen kunnen nemen om verzamelingen van personen tegen te gaan.' Dit leidde ertoe dat enkele vergaderingen werden afgelast.

Het aantal sterfgevallen door influenza, pneumonie en bronchitis was in Haarlem in 1918 tien keer zo hoog als normaal.

...en de griep in Heemstede

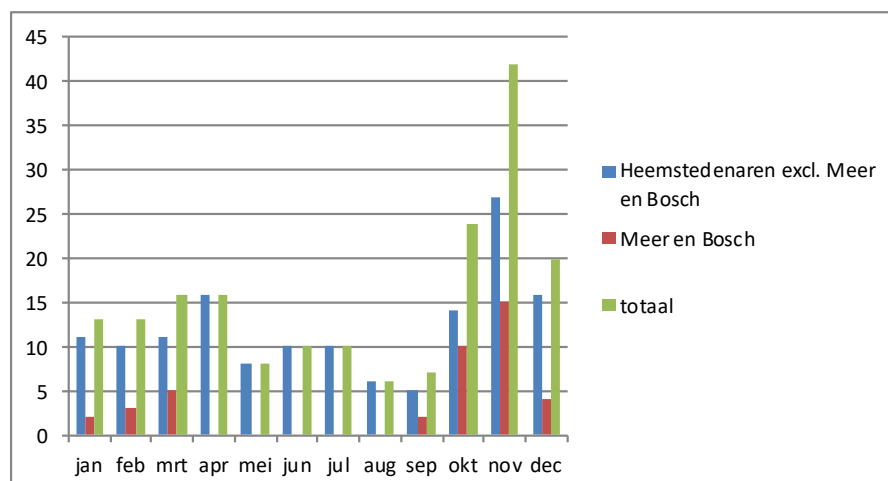
Ook in Heemstede sloeg de griep hard toe. In 1917 had het dorp 9266 inwoners en waren er 134 sterfgevallen. In 1918, met 9743 inwoners, overleden er in totaal 185 inwoners, met een top in november (37 sterfgevallen) waarvan vier op 9 november. Ieder jaar noteerden de ambtenaren van de burgerlijke stand de overledenen in een nieuw overlijdensregister. In 1918 was het register op 10 november al vol en moest er een tweede komen.

De Spaanse griep maakte slachtoffers in alle wijken en in alle sociale klassen. Er stierf (onder andere) een leraar, de secretaris van een verzekeringsmaatschappij, een arbeider in de bollenteelt, een kleermaker, een werkster en de chauffeur van baron A.H. baron van Hardenbroek van Ammerstol, bewoner van *Uyt den Bosch*. Allemaal, zo melden de talloze annonces in de kranten, 'na een kort maar smartelijk lijden'.

De gemeenteartsen in Heemstede,

dr. Droog en dr. Colenbrander, schreven in hun jaarlijkse 'Verslag over den Gezondheidstoestand' over het hoge sterftecijfer in 1918: 'Die verhooging van het sterftecijfer is, zooals terecht verondersteld kon worden, te wijten aan de pandemie die het menschedom in 1918 teisterde: de Spaansche Griep.' Aan mazelen stierven in Heemstede dat jaar 4 mensen, aan difterie (kroep) 1, aan tuberculose 12, terwijl

▼ *Sterfgevallen in Heemstede per maand van 1918. (Buiten Heemstede, bijvoorbeeld in Haarlem, gestorven Heemstedenaren zijn meegeteld.)*

▲ *Op Meer en Bosch werden ook kinderen met epilepsie verpleegd. Dit is de kinderkamer ca. 1910.*

de Spaanse griep 40 slachtoffers eiste van wie 18 op Meer en Bosch.

Meer en Bosch

De Spaanse griep sloeg vooral toe op Meer en Bosch. In deze verpleeginrichting werden dat jaar 257 'lijders aan vallende ziekte' (epilepsie), allen mannen, verzorgd. Van hen stierven er 18 (7 %) aan de griep. Er is geen beschrijving overgeleverd van de toestanden op Meer en Bosch, maar wel een dagboek van Bethesda Sarepta, het vrouwenhuis voor 217 epilepsiepatiënten aan de Hazepaterslaan in Haarlem. Hier lezen we op 28 oktober: 'Men hoort van alle kanten van ontzettend veel griepgevallen, waaraan vooral veel jonge mensen sterven. Op Meer en Bosch zijn er al een 100 gevallen'.

En op 4 november: 'Op Meer en Bosch heerscht de Sp. Griep vreeselijk, en eischt veel slachtoffers, evenals men hoort van hier in de stad en overal in 't land.'

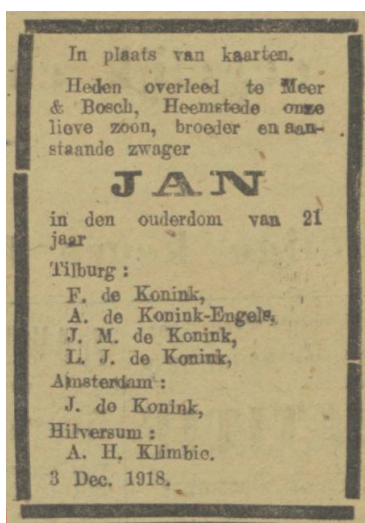
Uiteindelijk sloeg de griep ook toe op Sarepta. Op 9 november werd een nieuw

patiëntje gebracht door haar ouders. 'De kinderjuffrouw die een dag mee zou komen, voelt zich ziek. Men vreest dat ze Sp. Griep heeft, is hier naar bed gegaan.' Drie dagen later: 'Elk uur komen er eenige bij, wij staan voor geene verrassingen meer. [...] Reeds 8 zusters en een 20 tal patiënten liggen te bed.' Door drukte is dan geen tijd meer om dagelijks notities te maken. Pas 30 november wordt opgeschreven: 'Griepperiode. Ongeveer 100 pat. en zusters zijn ziek geweest. Heel Bethesda lag vol en ook nog 35-36 op Rehoboth. 't Was een zorgvollen en onbeschrijfelijk drukken tijd.'

Op Meer en Bosch was het nog veel erger dan op Sarepta. In heel Nederland overleed gemiddeld 1% van de bewoners aan de griep en in Hoogeveen maar liefst 10%. Op Meer en Bosch werd tussen medio oktober en eind november 1918 de helft van de patiënten ernstig ziek en stierf uiteindelijk 7%, allen mannen tussen 17 en 45 jaar.

Scholen dicht

De gemeenteartsen dr. Colenbrander en dr. Droog konden – net als alle

◀ *De overleden patiënten van Meer en Bosch werden veelal op de Algemene Begraafplaats begraven, meestal derde klasse. Al deze graven zijn inmiddels geruimd. Van Jan de Konink (zijn ouders woonden in Tilburg) is een annonce bewaard, de enige getuigenis van de epilepsiepatiënten die op Meer en Bosch aan de Spaanse griep overleden. Tilburgsche Courant 4 december 1918.*

DE SPAANSE GRIEP IN 1918

◀ *Verpleegden aan het werk op Meer en Bosch, ca. 1909. In Heemstede werden de mannelijke patiënten van de Christelijke Vereniging voor de Verpleging van Lijders aan Vallende Ziekte (epilepsie) verpleegd. In die tijd waren er in totaal ruim 250 mannelijke epilepsiepatiënten op Meer en Bosch.*

andere artsen - weinig doen tegen de griep. Geneesmiddelen waren er niet en de rapporten spraken elkaar tegen of besmetting voorkomen kon worden. Op 27 oktober adviseerde dr. Colenbrander het college van B&W om – in navolging van Haarlem - alle scholen in Heemstede veertien dagen te sluiten. B&W besloten om de openbare school aan de Voorweg te sluiten tot 9 november en adviseerden de katholieke en protestantse schoolbesturen, waar ze niets over te zeggen hadden, om hetzelfde te doen. Deze scholen sloten ook hun deuren.

▼ *Jan Willem Hartgerink, 28 jaar, overleed na een ziekte van vier dagen op 30 oktober 1918. Hij was veehouder en woonde in Schalkwijk maar werd begraven in Heemstede (graf II-036E.)*

Toen Colenbrander op 14 november werd gevraagd of er weer heropend kon worden, had hij hiertegen geen bezwaar, 'omdat de griep het meest onder de volwassenen heerst.' Waarschijnlijk gingen de scholen in Heemstede, net als in Haarlem, weer op maandag 25 november open. Kinderen waar thuis nog griep heerste, mochten nog niet naar school. Op vrijdag 22 november bezocht koningin Wilhelmina Haarlem, waarbij 12.000 mensen aanwezig waren. De dag erna was er de Oranje-optocht in Heemstede en op donderdag 28 november waren de kinderen alweer vrij en zaten de kerken vol vanwege de landelijke Dankdag. Massale feesten en bijeenkomsten dus terwijl de griep heerste en men elkaar daar kon besmetten. Hierover leest u meer in een volgend nummer van *HeerlijkHeden*.

Griepslachtoffers

Binnen twee maanden, oktober en november, stierven er bijna zestig mensen in Heemstede. Dat leidde tot een groot aantal teraardebestellingen op de Algemene Begraafplaats. Cremeren was in die tijd nog niet echt gebruikelijk. De meeste graven uit deze tijd zijn inmiddels geruimd, maar in sectie II zijn vier graven bewaard gebleven van mensen die gestorven zijn aan de Spaanse griep. Dat

► *Foto rechts: Cornelia Scharpff-Misset, 32 jaar, overleed 'na een kortstondig en hevig lijden'. Haar graf, II-038 E, is er nog. Het graf ernaast, inmiddels geruimd, was van verpleegster Johanna Gaade. Zij overleed in Breda, waarschijnlijk aan de Spaanse griep.*

◀ Elisabeth van Blankensteijn overleed in 1918 op 31-jarige leeftijd aan de Spaanse griep (graf II-042 E).

is bij twee graven aannemelijk vanwege datum van overlijden, leeftijd en de tekst van de overlijdensannonce. Van twee andere graven hebben we gerichte infor-

matie van de nabestaanden. Het is zeer bijzonder dat deze vier graven bewaard zijn gebleven en ze zouden dan ook een beschermde status moeten krijgen.

Bronnen

A.C. de Gooijer, *De Spaanse griep van '18: de epidemie die meer dan 20.000.000 levens eiste*, Amsterdam 1968.

Eric Mecking, *Het drama van 1918. Over de Spaanse griep en de zoektocht naar virus en vaccin*, Amsterdam 2006.

Paul Moeyes: *Buiten schot; Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, Utrecht 2014.

Reinold Vugs, *In veel huizen wordt gerouwd: de Spaanse griep in Nederland*, Soesterberg 2002.

Noord-Hollands Archief:

- Dagboeken betreffende de dagelijkse gang van zaken in 'Bethesda Sarepta', 1908-1919. T 482, inv. nr.30
- Gemeente Heemstede, Notulen vergaderingen Burgemeesters en Wethouders, 1918
- Notulen van de vergaderingen van de Gemeenteraad, 1918

Met dank aan Astrid Huis in 't Veld en Jarda Dijk van de gemeente Heemstede en aan Edith de Meerleire en Annejos Wafelbakker.

▲ *Maurits Hoozeboom in 1916. Maurits was volgens familie een sensitieve en kunstzinnige jongeman. Hij volgde de School voor Kunstnijverheid in Haarlem. Maurits Hoozeboom overleed, 24 jaar oud, op 4 december 1918 als enige van een gezin van zes kinderen aan de griep. De familie Hoozeboom woonde aan de Herenweg 152, tussen het huis Elba en de Lanckhorstlaan. (Graf II 043 E.)*

▲ Aquarel van platbodems, geschilderd door Maurits Hoozeboom.